УДК 821.161.2-3.09

Н. А. Городнюк

ПАЛІМПСЕСТИ КУЛЬТУРИ, АБО КОНЦЕПТ ТВОРЧОСТІ ЯК САМОСТВОРЕННЯ У ПРОЗІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

У статті досліджено концепт творчості як самостворення в контексті барокової ідеї митця-деміурга у прозі Валерія Шевчука. Творчість письменника розглядається як постмодерний палімпсест, крізь який «просвічують» різні культурні фрагменти: численні цитати, алюзії, асоціації, «уламки» інших текстів, концепцій, знаків, значень і кодів.

Ключові слова: *постмодернізм, палімпсест, концепт творчості, образ митця-деміурга, текст, Вал. Шевчук.*

DOI 10.34079/2226-3055-2019-12-21-17-22

Образ палімпсесту – старовинного рукопису, в якому давні й нові нашарування переплітаються, проглядаючи одне крізь одне, – на думку дослідників, найповніше характеризує стан постмодерної культури та специфіку тексту, створеного мовою цієї культури [2, с. 213]. У цьому плані Ю. Лотман говорив про необхідність для «мислячих» семіотичних структур отримати початковий імпульс від іншої мислячої структури, а текстогенеруючим механізмам – отримати пусковим механізмом певний текст іззовні [4, с. 4]. Пусковим механізмом у постмодернізмі, як відомо, виступає сама культура як величезне сховище текстів, невичерпне джерело варіацій та інтерпретацій. І якщо в модернізмі культура постає матеріалом для автора, підпорядковуючись меті зображуваного та авторській концепції, то у постмодернізмі вона стає об'єктом зображення і в формальному, і в змістовому аспектах, тобто одночасно виступає і предметом, і засобом рефлексії. Твори Валерія Шевчука у цьому плані є дуже симптоматичними. Як і в його попередника Х. Л. Борхеса та сучасників У. Еко і М. Павича, тема творчості й взагалі культуротворення у В. Шевчука стає головним предметом письменницьких роздумів. Причому ця тема не обмежується лише зображенням психології людини-творця, а сягає онтології та аксіології творчості взагалі, тобто філософії творчого акту як самостворення. А реалізується все це, знову ж таки, засобами самої культури: нескінченними запозиченнями й повторами, цитатами та автоцитаціями, алюзіями й ремінісценціями, подвоєнням коду та структурою «тексту в тексті». Тож проза Шевчука постає «текстом культури», палімпсестом (досить упізнаваними у цьому плані є визначення-синоніми «клаптикова ковдра», «мозаїка», «калейдоскоп»), що вимагає не лише культурологічного, але й культурософського прочитання, тобто аналізу на рівні філософії культуротворення. **Мета** нашої розвідки – проаналізувати концепт творчості як самостворення в контексті барокової ідеї митця-деміурга у прозі Валерія Шевчука, а творчість письменника розглянути як необароковий постмодерний палімпсест.

С. Кусков говорив про характерний для палімпсеста ефект усепросвічування: проглядання різних шарів тексту, гру ними [2, с. 213]. У текстах Шевчука просвічуються різні культурні фрагменти: уламки інших текстів, концепцій, знаків, значень і кодів. Як митець-культуролог, він виходить із розуміння культури як мови, тому звертається до криптографічної свідомості людини культури, обігруючи різні рівні її культурної рефлесії – як елітарної езотеричної, так і масової екзотеричної.

На думку дослідників, сутність постмодерністського палімпсеста визначає «певний тіньовий, езотеричний, прихований, як підводна частина айсберга, бік нинішнього тексту культури, котрий лише в окремих художніх феноменах спливає на поверхню й одразу ж набуває впливу...» [2, с. 216]. Шевчуком (як, власне, і Борхесом, Павичем та Еко) майстерно створюється ілюзія культурної езотеричності власних текстів: його творчість – це текстовий айсберг, що на різних рівнях прочитується по-різному; масив культурних алюзій, знаків, значень та асоціацій, який ніколи не відкривається повністю і через те справляє враження тайнопису, криптотексту культури.

Текст, за Ю. Лотманом, це не тільки генератор нових смислів, а й конденсатор культурної пам'яті: «Сума контекстів, у яких даний текст набуває осмисленості і які певним чином ніби інкорпоровані в ньому, може бути названа пам'яттю тексту» [4, с. 21]. Для текстів Шевчука таким контекстом прочитання є Бароко, його онтологія та аксіологія, історіософія й естетика, поетика і риторика, символіка та емблематика. У творчості письменника Бароко виступає і знаком культури, і цитатою, і пусковим механізмом тексту, і його культурною пам'яттю. Акцентуємо увагу на низці мислеобразів Бароко, які набувають у прозі митця концептуального значення і дозволяють зробити висновок про необарокову сутність його постмодернізму. Зокрема, це концепт творчості як самостворення та ідея митця-деміурга. Шевчук досліджує перебування людини в культурі, її буття в культурі, філософію творення і психологію сприйняття нею культурних цінностей. Його герой – це «людина творча», що постає, у першу чергу, як суб'єкт культури. За Шевчуком, буття можливе лише як існування в культурі. У створеній ним моделі світу неможливе буття поза культурою, оскільки саме завдяки їй людське життя набуває осмисленості. Джерела образу «людини творчої» у Шевчука сягають барокової ідеї митця-деміурга, яка, у свою чергу, постає добре обґрунтованою альтернативою постмодерністському гаслу «смерті автора» (близького, по суті, до ніцшеанського вигуку «Бог мертвий»).

Відзначимо, що в системі Бароко митець мав виняткове значення – як другий Бог (за Скалігером), оскільки вже самою своєю творчістю уподібнювався до першого Креатора всього сущого, а відтак, повинен був наслідувати довершеність його творіння (світу і Біблії) своєю недовершеною копією (звідси мислеобраз «світ як текст» і «текст як світ», тиражований постмодернізмом). У добу Бароко трансляція духовних цінностей уможливлювалася лише за допомогою книги (тобто саме існування інформації було можливе тільки у книзі), тому книготворчість для Бароко була визначальною й інтерпретувалася як вища робота духу, як самовдосконалення і самостворення. Головним мотивом, що розгортається у більшості творів Шевчука, є смислова пара – герой і текст, який потрібно або створити, або відтворити, щоб самовизначитись і досягти внутрішньої цілісності, осмислити власне життя і наповнити його смислом, усвідомити свою причетність до культуротворення і до сфери духовних цінностей, тобто до вічності, як вище призначення людини, як протиставлення небуттю.

Вже в романі «На полі смиренному», побудованому як палімпсест «Києво-Печерського патерика», автор підкреслює звертання героя-оповідача до другоканонічного жанру синаксару, ставлячи тим самим проблему творчості й канону, догми та єресі, етики самого письменницького чину, а також питання про ступінь свободи митця у суспільстві. У своїй інтерпретації канону та другоканонічності письменник недвозначно показав, що попри все середньовічний книжник мав більшу свободу вибору, ніж митець тоталітарного суспільства.

У романі «Дім на горі» книготворчість постає як єдність часів і поколінь: для правнука старого «книжника» Івана Шевчука записи діда – це «сокровенний

згорток із сокровенними письменами» [7, с. 122], Хлопець повертається з мандрів для того, щоб прочитати, пізнати їх і не дати їм загинути. Сам твір представлено як «текст у тексті»: тринадцять оповідань другої частини роману під назвою «Голос трави» постають як творчий доробок героя першої та мають виразні особливості палімпсесту. Вже сама наявність другої частини вказує на взаємну ув'язаність у бутті культури і діда, і правнука: цей композиційний прийом виконує одночасно і функції сюжетного коду, оскільки містить вказівку на те, що онук здійснив свій намір зберегти й видати книгу діда.

Герой роману «Стежка у траві» – юний літописець Віталій Волошинський, помирає молодим, залишаючи по собі «людський документ» – свої спостереження та роздуми над історією найближчої околиці. Письменник недаремно наголошує на літописності повістування свого героя, адже літопис, за Ю. Лотманом, – це текст з визначальною функцією кінця: літописи потенційно «не можуть» закінчитися – вони принципово вимагають продовження [5, с. 261]. Відтак кінець тексту героя сприймається не як кінець у загальному розумінні, а як умовне призупинення, що мало б заперечувати смерть Волошинського. Згадаймо, саме ім'я Віталій – символізує життєві сили, а найсуттєвішої життєвою силою хворого героя виявляється книготворчість, що, за Шевчуком, адекватна самостворенню.

Відкрита кінцівка повістей «Початок жаху», «У пащу дракона», незавершеність творчого акту їхніх героїв передбачає, що їхнє життя на цьому не обривається: творець не може померти, не закінчивши справи свого духу і не завершивши свого творчого задуму. Так, з усіх героїв роману «Око прірви» живим лишається лише той, хто має створити книгу – не дати загинути безслідно усьому побаченому, почутому і пережитому, а вписати його у Книгу буття. Герої Шевчука не бояться смерті як такої, вони бояться померти передчасно – бояться не закінчити писання тексту свого життя, не скінчити роботу духу. Так, герой роману «Дім на горі» Іван Шевчук – хвора літня людина – поспішає дописати своє оповідання, відчуваючи близьку смерть, і помирає, поставивши останню крапку.

Книготворчість визначає вкоріненість у культурі, а відтак і в бутті героїв роману-триптиху «Три листки за вікном». Зокрема, герой першої частини твору Ілля Турчиновський у випадку, коли його навідує смерть, лякається тільки одного, що може не дописати книгу, адже вбачає свою сутність «в потребі сказати своє Слово» [8, с. 55]. Книга надає смислу його існуванню і рятує від марноти. Згадаймо, І. Турчиновський – справжня історична особа, яскравий представник мандрівних дяків, із творів якого до наших днів дійшла (та й то не повністю) лише автобіографія. Власне, сам твір Шевчука є постмодерною версією цього тексту. Таким чином, за палімпсестністю повісті «Ілля Турчиновський» постає ще одна глибинна думка: книга, що лишається після людини, – це завжди гарант соціокультурного безсмертя її автора.

Герой другої частини «Трьох листків» Петро Турчиновський уже «вписаний» у культуру тим, що, за сюжетом, є родичем Іллі Турчиновського та учнем Самійла Величка. Родинні та дружні зв'язки героя мають, по-перше, створювати ілюзію вірогідності, по-друге, продемонструвати буттєву ув'язаність у культурі. Герой записує до своєї «книжиці» історії Петрів утеклих, вбачаючи у них своїх духовних двійників, відчуваючи їх частинами свого розпорошеного єства. Ці історії («тексти в тексті») становлять основу його книги (їх палімпсестність детально проаналізована О. Гриценком [1, с. 130–131]). Ми ж акцентуємо увагу на етимології імені Петро, що в перекладі з грецької означає «скеля, камінь» (порівняймо у Біблії: «...ти – Петро, і на цьому камені Я створю Церкву Мою, і врата пекла не подолають її» (Мв., 16:18). Отже, пишучи свою книгу, герой зводить «будівлю» духовності, церкву своєї душі,

що дозволяє зробити висновок про інтерпретацію концепту творчості у Шевчука як самостворення. Навіть для героя третьої частини твору Киріяка Сатановського творчість постає первинною духовною потребою, і нехай його «Чорна книга» – це варіант анти-книги, а сам він – опонент Бога у творчості, але креативність у її чистому вигляді для героїв Шевчука є й інстинктом, й усвідомленою необхідністю. Більше того, концепт творчості у романі «Три листки» репрезентовано на рівні триєдинства у змістовому і формальному аспекті твору. Так, на рівні зовнішньої композиції три повісті, присвячені проблемам становлення творчої особистості (людини культури) трьох культурних епох, поєднані автором в одне ціле – триптих. Принцип потрійності, цілком очевидно реалізований на формальному рівні, на рівні назви підноситься до найбільш семантично значущих художньо-естетичних принципів, а саме до жанру, образу та ідеї трилисника. Трилисник – це особлива форма циклізації, об'єднання в художню єдність трьох творів, як правило, ліричних віршів [3, стпб. 1096]. Водночас за посиланням на поетичні жанри постає співвіднесеність зі смисловим полем лексеми: трилисник у геральдиці є одним із найдавніших символів єдності, гармонії, пізніше – Трійці, – це від жанрового поняття виводить нас на вищий щабель художньо-естетичної та філософської абстракції – трьох листків як принципу зображення філософської рози давніх містиків, а також езотеричного принципу потрійності, що лише називається, але ніколи не розкривається повністю. Отже, образ трилисника, винесений у назву твору, дозволяє увиразнити й поглибити художньо-естетичне значення принципу потрійності (долаючи тим самим певну обмеженість триптиха) і зробити крок убік семантики та аксіології триєдинства. Трилисник у Шевчука є проміжною ланкою між власне жанром та ідейно-змістовим ядром твору (смислообразом триєдинства як вищої творчої потенції). Так, три іпостасі людини культури, створені Шевчуком, уособлюють творчість, креативність у її чистому вигляді: творчість постає для кожного з них первинною духовною необхідністю, здатністю пізнавати себе і світ. Кожен шукає у ній рятунок від небуття, вона є для них своєрідною можливістю доторкнутися до вічності. Можна сказати, що єдиним героєм Шевчука є людина-творець – зі своїми сумнівами, страхами, непевністю, роздвоєністю і нестримною жадобою цілісності, тобто творчості як самостворення. Концепцію творчості як самостворення і виражає ідея триєдинства. Зокрема, відомо, що триєдинство втілює вищу цілісність (як єдність монади й дуади): тріада є символом єдиного Бога в момент створення Всесвіту [6, с. 495–496]. На сакральному рівні потрійність і єдність тотожні – це стійкий мотив різноманітних релігійно-міфологічних систем. Саме число три у різних системах має стійке значення творчого елемента, Бога, Абсолюта і є символом універсальної значущості та динаміки (трійка незмінно означає творчість, творення в нумерології, теогонії та церемоніальній магії).

Отже, Валерій Шевчук звертається до образу тріади як творящої єдності, реалізуючи принцип триєдинства як творчості. Усвідомити Трійцю як єдність, поєднати три частини в одне ціле – означає прийти до первинної Єдності, що є сутністю Бога як творчої потенції. Здатність творити є головною атрибутивною властивістю божественної субстанції, відтак творчість людини постає ознакою піднесення останньої до божественного першоджерела: у своїй творчості митець наближається до Бога – першого і найдовершенішого креатора усього сущого. Таким чином, маємо своєрідну реалізацію барокової ідеї митця-деміурга, що цілком окреслює концепт творчості у прозі Валерія Шевчука: здатність творити – це те, що різнить людину з-поміж іншої «тварі» (тобто створеного) й уподібнює до Бога, відтак творчість

це і є Бог; будучи первинною духовною потребою, творчість постає як самостворення, а культуротворення виступає вищим призначенням людини.

Список використаної літератури

1. Гриценко О. Про деякі властивості клаптикових ковдр / О. Гриценко // Київ. – 1987. – № 5. – С. 128–131 ; Hrytsenko O. Pro deiaki vlastyvosti klaptykovykh kovdr / O. Hrytsenko // Kyiv. – 1987. – № 5. – S. 128–131.

2. Кусков С. Палимпсест постмодернизма как «сохранение следов традиции» / С. Кусков // Вопросы искусствознания. – 1993. – № 2–3. – С. 213–225 ; Kuskov S. Palimpsest postmodernizma kak «sokhranenie sledov traditsii» / S. Kuskov // Voprosy iskusstvoznaniya. – 1993. – № 2–3. – S. 213–225.

3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Николюкина. – Москва : Интелвак, 2001. – 1600 с. ; Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy / pod red. A. N. Nikolyukina. – Moskva : Intelvak, 2001. – 1600 s.

4. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек–текст–семиосфера–история / Ю. М. Лотман. – Москва : Языки русской культуры, 1996. – 447 с. ; Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek–tekst–semiosfera–istoriya / Yu. M. Lotman. – Moskva : Yazyki russkoy kultury, 1996. – 447 s.

5. Лотман Ю. Структура художественного текста / Ю. Лотман. – Москва : Искусство, 1970. – 383 с. ; Lotman Yu. Struktura khudozhestvennogo teksta / Yu. Lotman. – Moskva : Iskusstvo, 1970. – 383 s.

6. Символы, знаки, эмблемы : энциклопедия / авт.-сост. В. Андреева и др. – Москва : Астрель, 2004. – 556 с. ; Simvoly, znaki, emblemy : entsiklopediya / avt.-sost. V. Andreeva i dr. – Moskva : Astrel, 2004. – 556 s.

7. Шевчук В. О. Дім на горі // Шевчук В. О. Вибрані твори : Роман-балада. Оповідання / В. О. Шевчук. – Київ : Дніпро, 1989. – С. 17–446 ; Shevchuk V. O. Dim na hori // Shevchuk V. O. Vybrani tvory : Roman-balada. Opovidannia / V. O. Shevchuk. – Kyiv : Dnipro, 1989. – C. 17–446.

8. Шевчук В. О. Три листки за вікном : Роман-триптих / В. О. Шевчук. – Київ : Радянський письменник, 1986. – 587 с. ; Shevchuk V. O. Try lystky za viknom : Roman-tryptykh / V. O. Shevchuk. – Kyiv : Radianskyi pysmennyk, 1986. – 587 s.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2019.

N. Horodniuk

PALIMPSESTS OF CULTURE, OR THE CREATIVITY CONCEPT AS SELF-CREATION IN VALERIY SHEVCHUK'S PROSE

The article explores the creativity concept as self-creation in the context of the baroque idea of the artist-demiurge in prose by Valeriy Shevchuk. The writer's creativity is seen as a postmodern palimpsest the various cultural fragments is «shining through»: numerous quotations, allusions, associations, «fragments» of other texts, concepts, signs, meanings and codes.

The theme of creativity and formation of cultural in Valeriy Shevchuk's prose becomes the main subject of writer's musings. At that, this topic is not limited to the depiction of the psychology of the creator, but achieves the ontology and axiology of creativity generally, that is the philosophy of creative act as self-creative. And it is realized by the ways of the culture itself: endless borrowings and repeats, quotations and self-citations, allusions and reminiscences, doubling of the code, and using the structure of «text in text». So Shevchuk's prose appears as a «text of culture», a palimpsest. The author is a master of creating the illusion of cultural esotericism in his own texts. His work is a text iceberg,

and it reads differently at different levels. An array of cultural allusions, signs, meanings, and associations never opens fully and thus gives the impression of secret writing, cryptotext of culture.

Baroque, its ontology and axiology, aesthetics and poetics are the keys for reading for Shevchuk's texts. A number of Baroque concepts are through ones in the prose of the artist. It deduces that postmodernism of writer has the neo-Baroque essence. In particular, it is confirmed by the concept of creativity as self-creation and the idea of the artist-demiurge. Shevchuk explores a person's existence in culture, his or her existence in culture, the philosophy of creation and the psychology of perception of cultural values. His character is a «creative man» who emerges first of all as a subject of culture. According to Shevchuk, the only possible being is an existence in culture. The being outside of culture is impossible (in Shevchuk's model of world), because only through it the human life becomes meaningful. The origins of image of a «creative person» by Shevchuk arise out of the Baroque idea of the artist-demiurge, which is a well-founded alternative to the postmodern slogan «death of the author».

The main motif that is manifested in most of Shevchuk's works is a semantic couple – a hero and a text. The last one must either be created or reproduced to self-define and achieve inner integrity, to comprehend own life and to fill it with meaning, to realize own complicity in cultural formation and in the sphere of the spiritual values, that is, to eternity. And the eternity is the higher purpose of man, which is an opposition to nothingness. This motif is analyzed in the novels «On a Humble Field», «The House on the Mountain», «The Path in the Grass», «Three Leaves behind the Window», «The Eye of the Chasm», and the tales «The Begginning of Horror», «To the Dragon's Jaws».

Key words: *postmodernism, palimpsest, creativity concept, image of artist-demiurge, text, Val. Shevchuk.*

УДК 821.161.2-146.09

С. І. Гуцуляк

ОБРАЗ МАТЕРІ В ПІСНЯХ МИХАЙЛА ТКАЧА

У статті висвітлено характерні особливості образу матері в пісенній ліриці Михайла Ткача: сакральний зміст, елегійність, дидактизм та ін. Доведено, що образ матері є віссю обертання так званого «маминого світу» – одного з головних концептів Ткачевої поезії загалом. Запропоновано розглядати пісні про матір як окрему тематичну групу в межах інтимної пісенної лірики М. Ткача.

Ключові слова: *пісня, образ матері, «мамин світ», сакральне, фольклор.*

DOI 10.34079/2226-3055-2019-12-21-22-28

Постановка проблеми. Більша частина творчого життя М. Ткача припала на радянську епоху, тож без обов'язкового «славослів'я» не обходилася жодна його книжка. Як і без справжньої поезії. Нині це можна як завгодно називати – чи бунтом проти, чи втечею в – але в доробку М. Ткача, зокрема й зазначеного періоду, є цілий пласт чудових інтимних поезій, низка з яких покладені на музику та навіть стали народними піснями. В них сублімовано багато не вимовленого вголос, в очі, того,